

یادداشت مدیر مسئول

اسناد ملی و تاریخی؛ مفاهیم و مصادیق

اسناد ملی و تاریخی و مصادیق آن، از مباحث مهم و اساسی در آرشیوهای ملی است. عده‌ای معتقدند که در آرشیو ملی صرفاً باید مکاتبات دولتی آن هم از نوع کاغذی نگهداری شود و اسناد ملی و تاریخی به اسنادی اطلاق می‌شود که صرفاً در دستگاههای دولتی تولید می‌شود. گروهی دیگر سند ملی را سند دولتی - مردمی می‌دانند که در دستگاههای دولتی، مؤسسات وابسته به دولت، شرکتها، شهرداریها، بیمارستانها و نزد اشخاص حقیقی و حقوقی ایجاد شود. برای دامن زدن به این بحث، نگاهی دوباره به مسئله ضروری است. امید آنکه صاحب نظران، خبرگان و کارشناسان نیز وارد میدان شوند و به روشن‌تر ساختن موضوع کمک نمایند.

در قانون تأسیس سازمان اسناد ملی ایران، سند ملی و مصادیق آن، بدین قرار است: «کلیه اوراق، مراسلات، دفاتر، پرونده‌ها، عکسها، نقشه‌ها، کلیشه‌ها، نمودارها، فیلمها، میکروفیلما، نوارهای ضبط صوت و سایر اسنادی که در دستگاه دولت تهیه شده و یا به دستگاه دولت رسیده است و به طور مداوم و غیرمداوم در تصرف دولت بوده و از لحاظ اداری، مالی، اقتصادی، قضایی، سیاسی، فرهنگی، علمی، فنی و تاریخی به تشخیص سازمان اسناد ملی ایران، ارزش نگهداری دائمی داشته باشند». بنابراین سند ملی، سندی است که در تعامل بین جامعه و دولت (حاکمیت) و توسط اشخاص حقیقی و حقوقی ایجاد می‌شود و به اشکال گوناگون نظیر ارزشیابی و انتقال از طریق چرخه اداری، هدیه، خرید و مانند اینها، به دولت برسد و دارای ارزشهای پیشگفته باشد. درباب انواع اسناد ملی و تاریخی نیز باتوجه به منابع موجود^۱ می‌توان گفت: به طور کلی اسناد تاریخی شامل چهار دسته کلی می‌باشند و از اقسام گوناگون و متعدد هریک، نمونه‌هایی در دست است که به دو صورت اصل یا رونوشت، برجای مانده است. نمونه‌های سواد، در مجموعه‌هایی به نام «منشآت و ترسالات» جمع‌آوری شده که به صورت نسخ خطی و چاپی در دسترس می‌باشد و قدیمی‌ترین آنها، ظاهراً کتاب «عتبة الکتبه» تألیف مؤیدالدوله منتجب‌الدین بدیع اتابک جوینی، منشی دیوان رسائل سلطان سنجر سلجوقی (۵۵۲-۵۱۱ ق.) و سپس کتاب «التوسل الی

۱- قائم مقامی، جهانگیر: شناخت اسناد تاریخی؛ و پارکر، الیزابت: مدیریت و ساماندهی پیشینه‌های سازمانی، ترجمه دکتر علی مزینانی، و مجلات گنجینه اسناد ملی.

الترسل» تألیف بهاءالدین محمدبن مؤید بغدادی از منشیان خوارزمشاهیان (متوفای سال ۵۸۸ ق.) است. از قدیمی ترین نمونه های اصل اسناد، سندی است که در گنجینه اسناد ملی ایران نگهداری می شود و مربوط به دوره ایلخانان مغول است. بتدریج که به دوره های بعد نزدیک تر می شویم، بر تعداد این نمونه ها افزوده می شود. دسته های چهارگانه اسناد ملی و تاریخی از این قرارند:

۱- اسنادی که درباره امور روزمره زندگی و تحکیم روابط میان فرد و جامعه، به وجود آمده است و حاکی از روابط مالی و اقتصادی و حقوقی مردم با یکدیگر می باشد. این دسته را، به طور کلی به دو گروه اسناد مالی و اسناد حقوقی و قضائی باید تقسیم کرد:

الف - اسناد مالی، مدارکی است که مبنای داد و ستد قرار می گیرند مانند اسناد رهن و بیع شرط، قباله های خرید و فروش، اسناد اجاره و استجاره، مقاطعه نامه ها، بروات، حوالجات، و کلیه قراردادهایی که مربوط به وجوه باشد. این اسناد را، در دوره قاجار «اوراق سندی» می نامیدند.

ب - اسناد حقوقی و قضائی، مدارکی است که از جرگه داد و ستد پولی خارجند، مانند وصیت نامه ها، گواهی نامه های فوت و تولد، وکالت نامه ها، قبالات نکاح و طلاق، ضمانت نامه ها، استشهاد نامه ها، عرض حالها، بارنامه ها، تذکره ها، قبوض رسید، آزادنامه غلامان، قسم نامه ها و... که به این دست اسناد در دوره قاجار، «اوراق صریحه» می گفته اند.

۲- اخوانیات که شامل مکاتبات دوستانه و نامه های خانوادگی است. این دسته از نوشته ها به دو گروه متمایز از یکدیگر قابل تقسیم می باشند؛ یکی نامه های دوستانه ای که فقط جنبه ادبی و هنری دارند و تصنع و ساختگی در آنها بیش تر است. از این رشته مدارک، بهره تاریخی کم تری می توان برد، زیرا اساساً آنها را برای فضل فروشی نوشته اند؛ و دسته دیگر نوشته هائی است که نویسنده، در آنها از حقایق و خصوصیات زندگی خود یا دیگران سخن گفته است. این دسته اخیر از اخوانیات، برای نوشتن و تدوین تاریخ مفید فایده است، ولی متأسفانه از این گونه نوشته ها، آنچه از دستبرد حوادث و آسیب تعصبات اجتماعی برکنار مانده باشد، بسیار اندک است و چنانچه برحسب تصادف به دست آیند، به صور مختلف تاریخ، مانند شرح احوالات معارف علم و ادب و مردان سیاسی و اجتماعی و یا وقایع تاریخی و سیاسی و اقتصادی، کمک بسیار می توانند کرد.

۳- مکاتیب درباری شامل فرمانها، احکام، دستورات و مکاتبات پادشاهان و شاهزادگان که در گذشته به این دست اسناد، «سلطانیات» می گفتند.

۴- دیوانیات که چهارمین دسته از اقسام تاریخی می باشند، نوشته هایی هستند که درباره مسائل و امور دولتی و کشوری در دستگاههای اداری تهیه شده اند.

در آثار متقدمان، عناوین مختلف و متعددی می یابیم که به آنها اسناد دیوانی اطلاق می شده است مانند: فرمان، حکم، منشور، مثال، توقیع، یرلیخ، تمغا، التمغا، پروانه و یا پروانچه، عهد، نشان، رقم، ملطفه، شجره، مواضعه، مخاطبه، مشافهه، گشادنامه (نامه سرگشاده)، تعلیقه، فصول، برات، فرد، یادداشت، متحدالمال (بخشنامه)، صریح الملک و بسیاری دیگر. اما از تفاوت و اختلاف این اسناد و اینکه آیا هر یک از آنها در چه موردی به کار می رفته است، کم تر سخنی به میان آمده است. بنابراین تنها وسیله تحقیق در

این نکته و شناختن تفاوت بین اسناد مذکور، تعمق و غور در نمونه‌هایی است که به یادگار مانده است. در بررسی این نوشته‌ها و مکتوبات درمی‌یابیم که برخی از این اصطلاحات در بعضی از دوره‌ها با یکدیگر مترادف بوده‌اند و پاره‌ای از آنها در دوره‌های مختلف تغییر معنی داده و به صورتهای متفاوت به کار رفته است. در هر حال، بر اثر تسامح منشیان قدیم و محققان جدید، بی‌تفاوتی و بی‌نظمی خاصی در این موضوع دیده می‌شود؛ چنانکه گاهی نوشته‌ای را زیر عنوان یکی از اصطلاحات مزبور تقسیم نموده‌اند، ولی در متن به نامهای دیگر نیز خوانده‌اند و به همین دلیل، در غالب موارد تشخیص و تمیز اقسام اسناد دیوانی از یکدیگر، بسیار دشوار می‌شود.

در دستگاههای اداری و دیوانی تا حدود سالهای ۱۳۲۵-۱۳۰۶ق. | ۱۹۰۷-۱۸۹۹م. - که زمان تشکیل کنفرانسهای صلح لاهه بوده است - اقسام اسناد دیوانی و اداری منحصر به نمونه‌های فوق الذکر بود ولی از این تاریخ رفته‌رفته به منظور حفظ وحدت کلام و هماهنگی در روابط بین‌المللی، برای سندها و نوشته‌ها، اصطلاحات مخصوص دیگری متداول و پذیرفته شد. اصطلاحات مزبور - که امروزه در روابط بین‌المللی رایج است - عبارتند از:

معاهده یا عهدنامه، منشور، موافقتنامه، قرارداد عمومی، پیمان یا میثاق، مقاله‌نامه یا پروتکل، اعلامیه، قرارنامه یا قطعنامه یا اعلامنامه نهایی، بیانیه، ابلاغیه، یادداشت، صورت‌مجلس یا صورت‌جلسه، اتمام حجت و برخی دیگر از اسناد اداری معمول در وزارتخانه‌ها و ادارات دولتی از جمله: اخطاریه، احضاریه یا احضارنامه، قرار (توقیف، منع تعقیب و...)، پرسشنامه، شناسنامه، شناسنامه، بخشنامه، گزارش، پرونده، وکالتنامه، استشهادنامه، آگهی (اعلان)، وصیتنامه، ضمانتنامه، پروانه گمرکی، پروانه ترخیص، گواهینامه، انواع کارتهای شناسایی، پیش‌پرداخت، قبض رسید، قبض انبار، سند خرج، لیست (حقوق، مواجب و...)، استعلام بها، قولنامه، برات، چک، سفته، کارت ملی و نظایر آن.

در شرایط جدید و باتوجه به پیشرفتهای فناوری اطلاعات انواع میکروفرمها، لوحهای فشرده، نوارهای ویدئویی، صفحات سخت و نظایر آن نیز در آرشیوهای ملی، به عنوان سند ملی و تاریخی شناخته شده و نگهداری می‌شود تا دستمایه‌هایی باشد برای پژوهشگران آینده.

امید است با روشن‌تر شدن تعریف و مصادیق اسناد ملی و تاریخی، دستگاههای دولتی و وابسته به دولت، شرکتهای، مؤسسات و نهادها، بخشهای غیردولتی و خصوصی و اشخاص حقیقی و حقوقی نیز، همکاری بیش‌تری با آرشیو ملی ایران (معاونت اسناد ملی) در خصوص حفظ و نگهداری و انتقال اسناد باارزش خود به لنگرگاه تاریخ ایران، به عمل آورند.

کیانوش کیانی هفت لنگ